

Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΑΙΣΘΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΤΥΠΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ
ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Γ' ΜΕΡΟΣ

Από την ίδρυση της χώρας και σε όλη τη διάρκεια
του 19ου αιώνα, η πολιτισμική ταυτότητα
των Ελλήνων διαμορφώθηκε κάτω
από την επίδραση του Δυτικού πολιτισμού.
Ο σεβασμός προς τον τελευταίο απαξίωσε
τον τοπικό πολιτισμό. Οι Έλληνες υιοθέτησαν
όλες τις ευρωπαϊκές αισθητικές τάσεις.
Μεταξύ αυτών πέρασαν στην Ελλάδα
και οι μεταρρυθμιστικές ευρωπαϊκές τάσεις,
οι οποίες, σε συνδυασμό με τις τοπικές εξελίξεις,
ώθησαν τους Έλληνες να αναζητήσουν
το ελληνικό ύφος. Από το δεύτερο μισό
του 19ου αιώνα, οι Έλληνες θα προσπαθήσουν
να συγκροτήσουν την ελληνική ιστορία
και να δημιουργήσουν ελληνική πολιτισμική
ταυτότητα. Στα τέλη του 19ου αιώνα,
θα εμφανιστούν τα πρώτα ψήγματα
συγκρότησης σχεδιαστικής ιδεολογίας.

Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΟΔΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΑΙΣΘΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΤΥΠΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Κατά το 19ο αιώνα, στην Ευρώπη κυρίαρχες αισθητικές τάσεις ήταν ο Ιστορισμός, ο Εκλεκτισμός και η σύγχρονη αισθητική αντίληψη του Πραγματισμού. Ο Ιστορισμός και ο Εκλεκτισμός στηρίζονταν σε αναβιώσεις των μορφολογικών τύπων της αριστοκρατικής περιόδου μέσα από τους οποίους η αστική τάξη δανειζόταν ιδεολογία και κοινωνικό κύρος. Από την άλλη, η σύγχρονη αισθητική αντίληψη, παρακινούμενη από τον Πραγματισμό, συνδύαζε την παράδοση με τον εκσυγχρονισμό. Καθώς ο υπερκαταναλωτισμός και η κυριαρχία των υλικών αξιών υπερτερούσαν, τα όρια μεταξύ των παραπάνω τριών τάσεων δεν ήταν σαφή, γίνονταν πολυάριθμοι συνδυασμοί και οι ευρωπαίοι καταναλωτές του 19ου αιώνα έμειναν γνωστοί ως εκλεκτικοί. Η εξάρτηση της Ελλάδας από την Ευρώπη σε πολιτικά, οικονομικά και τεχνολογικά θέματα την καθιστούσε ευεπηρεάστη και σε πολιτισμικά θέματα. Όλες οι ευρωπαϊκές τάσεις και, κυρίως, η αντίληψη του ευρωπαϊκού εκλεκτισμού πέρασαν στην Ελλάδα. Η τοπική παράδοση απαξιώθηκε. Κύριοι δίαυλοι εισαγωγής και φορείς εδραίωσης του Δυτικού πολιτισμού ήταν η αστική τάξη, το κράτος, η παιδεία καθώς και διάφοροι πολιτιστικοί φορείς. Η αποδοχή του ευρωπαϊκού εκλεκτισμού ήταν αναπόφευκτη, καθώς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος δεν είχε καταφέρει να συντάξει πολιτισμική ταυτότητα, παρ' ότι είχε άμεση ανάγκη πολιτισμικών συμβόλων για να σηματοδοτήσει την απαρχή της νέας ελληνικής ιστορίας. Επιπλέον, η επικράτηση της μορφολογίας του ευρωπαϊκού εκλεκτισμού δε σημασιοδοτούνταν μόνον ως εθνικός στόχος αλλά και ως ταξικό σύμβολο, καθώς οι έλληνες αστοί, οραματιζόμενοι την ένταξή τους στη διεθνή κοινότητα των αστών, ήθελαν να δηλώσουν ότι αναγνώριζαν τις ίδιες αξίες με τους ευρωπαίους ομοίους τους.

1.1 Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ: ΔΙΑΥΛΟΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΦΟΡΕΙΣ ΕΔΡΑΙΩΣΗΣ

Καθοριστική παράμετρος για τη διαμόρφωση της αισθητικής της ελληνικής αστικής τάξης αποτέλεσε το γεγονός ότι η ανάπτυξη του κράτους έγινε μέσα σε συνεχές κλίμα αγωνίας για τη συγκρότηση του έθνους¹⁷⁸ και τον εκσυγχρονισμό της χώρας. Η υπεροχή της Ευρώπης και η εξάρτηση της Ελλάδας από αυτήν ταύτισε τη συγκρότηση του έθνους και τον εκσυγχρονισμό της χώρας με τον εξευρωπαϊσμό.

Η εξάρτηση της Ελλάδας από την Ευρώπη σε πολιτικά, οικονομικά και τεχνολογικά θέματα την καθιστούσε ευепηρεάστη και σε πολιτισμικά θέματα. Η σημασιοδότηση του εξευρωπαϊσμού ως μέσου εκσυγχρονισμού συμπεριλάμβανε τόσο την ιδέα της παύσης της πολιτισμικής απομόνωσης που οι Νεοέλληνες θεωρούσαν ότι χαρακτήριζε τη χώρα στα χρόνια της τουρκικής επικράτησης, όσο και της αποδοχής της χώρας σε μια φιλικά προσκείμενη Ευρώπη. Το νέο διεθνές πρόσωπο της Ελλάδας θα άνοιγε το δρόμο για τις διεθνείς σχέσεις και την αύξηση του εμπορίου, στοιχεία που αποτελούσαν εγγύηση για μια σταθερή ανοδική εξέλιξη. Η χώρα θα αποκτούσε μια σύγχρονη ταυτότητα και, ίσως ακόμα, να επανακτούσε την παλιά της αίγλη. Το όραμα αυτό ήταν άλλωστε και ο στόχος της επανίδρυσης της χώρας και οι συντελεστές έπρεπε να φανούν αντάξιοι, καθώς το μελάνι της υπογραφής της συνθήκης για την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ελλάδος ήταν ακόμη νωπό μαζί με τις μνήμες της επανάστασης.

Τα εθνικά συναισθήματα των Ελλήνων και η επιθυμία ένταξης της χώρας τους στη διεθνή κοινότητα των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών δυνάμεων τροφοδοτούσαν έναν αχαλίνωτο και, σε σημαντικό βαθμό, ισοπεδωτικό διεθνισμό. Ακολουθώντας το όραμα του εκσυγχρονισμού, τόσο το κράτος όσο και οι πολίτες του ήταν ένθερμοι αποδέκτες των ευρωπαϊκών ιδεωδών, συμπεριλαμβανομένων και των κυρίαρχων ευρωπαϊκών αισθητικών τάσεων. Στη διάδοση και στην εδραίωση της ευρωπαϊκής αισθητικής συνέβαλαν μια σειρά παράγοντες, όπως ήταν η υποστήριξη του ευρωπαϊκού τρόπου ανάπτυξης της χώρας από το κράτος, ο μαρασμός της περιφέρειας και η κυριαρχία της Αθήνας, η διαμόρφωση της αστικής τάξης με κύριο χαρακτηριστικό την κοινωνική και ιδεολογική ομοιογένεια, η παιδεία και άλλοι πολιτιστικοί φορείς της χώρας, ο θεσμός των εκθέσεων, ο τύπος, η διαφήμιση και ο ρόλος της παραγωγικής τάξης.¹⁷⁹

Ιδιαίτερο δωμάτιο στην οικία Π. Μελά, δεκαετία 1890. Διακρίνεται η ποικιλία των μορφολογικών και κατασκευαστικών τύπων που κοσμούσαν την ελληνική αστική κατοικία: το σύγχρονο για την εποχή μεταλλικό κρεβάτι, η μικρή εταζέρα, η πλεκτή ψάθινη καρέκλα και το μικρό γραφείο που αναβιώνει τον ιστορικό μορφολογικό τύπο της «Βασίλισσας Άννας».

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα.

178 Όσον αφορά στην Ευρώπη, η έννοια του έθνους ήταν μια νέα αντίληψη πραγμάτων που εμφανίστηκε κατά το 18ο αιώνα θεμελιώθηκε θεσμικά το 19ο αιώνα. Στην Ελλάδα, η συγκρότηση του έθνους ταυτίστηκε με την επίτευξη της κοινωνικής και ιδεολογικής συνοχής του πληθυσμού εντός των ορίων του νέου κράτους, ενώ ταυτόχρονα υποστήριζε την επιθυμία για την εδαφική επέκταση του κράτους.

Π. Κιτρομηλίδης, «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997).

179 Βλ. Ε. Ρούπα, *The Social and Political Background of Applied Arts and the Reform Movement in Greece at the Turn of the Century*, ό.π., σελ. 18-34, 50-79.

Έπιπλο αθηναϊκής κατοικίας, εκλεκτικής σύνθεσης. Κονσόλα που διατηρεί στοιχεία του μορφολογικού τύπου *Louis XV* συνδυάζεται με καθρέφτη αναγεννησιακού μορφολογικού τύπου.

Το ελληνικό κράτος συνέβαλε στη διαδικασία διαμόρφωσης των αισθητικών τάσεων με την υποστήριξη του ευρωπαϊκού προτύπου οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης, εγκαθιδρύοντας θεσμούς και συγκροτώντας φορείς σύμφωνα με αντίστοιχα ευρωπαϊκά παραδείγματα. Είτε λόγω των ιδιαίτερων σχέσεων της εκάστοτε κυβέρνησης με τις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης, είτε λόγω του οράματος εκσυγχρονισμού της χώρας, οι κυβερνήσεις ταυτίζονταν με τον εξευρωπαϊσμό και αναζητούσαν τους τρόπους μεταφοράς των ευρωπαϊκών ιδεωδών, παρ' ότι έτσι συχνά εκτοπιζόταν το τοπικό δυναμικό.

Χαρακτηριστική περίπτωση της προσήλωσης του κράτους στην «ευρωπαϊκή υπεροχή» αποτελεί η επιλογή του Εθνικού Πανεπιστημίου, ενός κρατικού ιδρύματος, να παραγγείλει, το 1857, τα έπιπλα για τις δημόσιες τελετές του στη Μασσαλία.

Επειδή κατ' έτος εδαπανώντο υπέρ τας διακοσίας δραχμάς εις μετακόμισιν και επίχρησιν ξένων επί μισθίω καθισμάτων διά τας δημοσίας τελετάς του πανεπιστημίου, προς αποφυγήν της ταιούτης ενιαυσίας δαπάνης, η πρυτανεία και η πανεπιστημιακή σύγκλητος έκριναν αναγκαίον ώστε το πανεπιστήμιον να δαπανήση εφάπαξ εις αγοράν καθισμάτων επί τω σκοπώ τούτω. Παρακαλέσαμεν λοιπόν τον εν Μασσαλία γενικόν πρόξενον της Ελλάδος κύριον Ζ.Τσιτσίνιαν να φροντίση περί τούτου· ο δε, αείποτε δείξας υπέρ του πανεπιστημίου προθυμίαν, ασμένως εδέχθη και την παραγγελίαν ταύτην.¹⁸⁰

Ανάλογα, το 1865, ο Α. Καυταντζόγλου κατέκρινε την προσήλωση αυτή στην «ευρωπαϊκή υπεροχή», όταν κατά τη διάρκεια των έργων αποπεράτωσης του κτηρίου του Πανεπιστημίου

...ουδεμία παρά των αποπερατωτών και ανακαινιστών φαίνεται ληφθείσα πρόνοια περί εμψυχώσεως εγχωρίων καλλιτεχνών· τουναντίον μάλιστα εν τοις συμβολαίοις απαντώνται χάριν απλής επιδείξεως ονόματα αλλοδαπών τινων, ανικανωτέρων κατά την τέχνην παρά τους ημετέρους, ως εκ των έργων αυτών μαρτυρείται.¹⁸¹

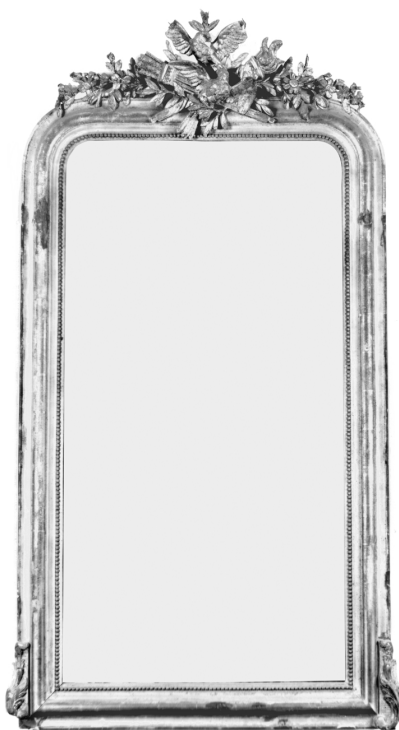
Η μετάδοση και εδραίωση των ευρωπαϊκών ιδεωδών επιτεύχθηκε και μέσα από την επικράτηση της Αθήνας ως πνευματικού κέντρου της χώρας, κατάσταση που εξελίχθηκε παράλληλα με το μαρασμό της περιφέρειας. Καθώς η κυβερνητική πολιτική στόχευε στην ανάπτυξη της Αθήνας ως του εμπορικού-οικονομικού και πολιτισμικού κέντρου της χώρας, όλες οι προσπάθειες ανάπτυξης συγκεντρώθηκαν στην πρωτεύουσα. Ενώ, μέχρι την ίδρυση του κράτους, διάσπαρτα τοπικά κέντρα του ελληνικού χώρου αναπτύσσονταν αυτόνομα, μετά την ίδρυση του κράτους, τα κέντρα αυτά αποτέλεσαν την περιφέρεια της χώρας και πέρασαν σταδιακά σε δεύτερη μοίρα, σε μια περίοδο που πλήττονταν παράλληλα και από δυσμενείς εξωγενείς παράγοντες. Με την οικονομική ύφεση των ετών 1873-79 η οικονομική και κοινωνική ανισότητα μεταξύ της πρωτεύουσας και της περιφέρειας είχε ολοκληρωθεί.

Με τον καιρό, ο ακμάζων «εξευρωπαϊσμός» της Αθήνας εδραίωσε τη θέση της ως κύριου πολιτισμικού κέντρου της χώρας. Αποκομμένη από την ελληνική περιφέρεια, εγκλωβισμένη στην προσπάθεια προσομοίωσής της με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές πόλεις και περιβεβλημένη από την αίγλη της πρωτεύουσας, η Αθήνα έγινε το κέντρο προώθησης των ευρωπαϊκών ιδεωδών σε όλη την Ελλάδα. Ακόμα και όταν στα τέλη του 19ου αιώνα δημιουργήθηκαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των περιφερειακών κέντρων με την επέκταση των εμπορευματικών καλλιιεργειών και των εσωτερικών συγκοινωνιών, η ιδεολογική κυριαρχία της Αθήνας ήταν τόσο εδραιωμένη, που οι εξελίξεις αυτές απλώς συντέλεσαν στο σχηματισμό μιας ενιαίας εθνικής αγοράς την οποία σε σημαντικό βαθμό έλεγχε η πρωτεύουσα.

Η εφαρμογή του ευρωπαϊκού προτύπου κοινωνικής οργάνωσης ευνοήθηκε άμεσα από τον τρόπο ανάπτυξης των αστικών στρωμάτων στην Ελλάδα. Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, η ανάπτυξη της αστικής τάξης πέρασε ουσιαστικά από τρεις φάσεις.

180 Κ. Ασωπίος, *Λόγοι εκφωνηθέντες τη 29 Σεπτεμβρίου 1857 υπό του καθηγητού των Ελληνικών Γραμμάτων Κωνσταντίνου Ασωπίου παραδίδοντος την Πρυτανείαν του Οθωνείου Πανεπιστημίου και του καθηγητού της φιλοσοφίας Φιλίππου Ιωάννου αναδεχομένου αύτην* (Αθήνα: Α. Σακελλαρίου, 1857), σελ. 17.

181 Α. Καυταντζόγλου, *Καλλιτεχνική εξέταση των κατά την αποπεράτωση και ανακαίνισιν του Εθνικού Πανεπιστημίου έργων του πρώην πρυτάνεως Κωνσταντίνου Φρεαρίτου* (Αθήνα: Ν. Ρουσόπουλος και Δ. Σιλίβριώτης, 1865), σελ. 42.

Α

Εκφάνσεις ενός τύπου κορνίζας για καθρέφτη, οι οποίες διαφοροποιούνταν με τις εναλλαγές των διακοσμητικών μοτίβων.

Α. Αρχείο Β. Κυριαζόπουλου, Λαογραφικό Μουσείο Μυκόνου.

Κατά την πρώτη περίοδο της ίδρυσης του κράτους, διάφορες ομάδες συσπειρώθηκαν γύρω από την Αυλή χωρίς όμως να διαμορφώνουν ακόμη μια καθαρά αστική τάξη. Οι ομάδες αυτές ήταν οι ξένοι που σχημάτιζαν τη βασιλική αυλή, καθώς και οι Φαναριώτες και οι έλληνες επιχειρηματίες από την ευρύτερη ελληνική επικράτεια. Μέσα από επαγγελματικές και συγγενικές σχέσεις, διατηρούσαν άρρηκτους δεσμούς με τη Δύση και ήταν υπό την επίδραση των ευρωπαϊκών ιδεών. Επιπλέον, μολονότι δεν είχαν ακόμη καθαρά διαμορφωμένη κοινωνική ή ταξική ιδεολογία, τους ένωνε το όραμα της συγκρότησης του έθνους, το οποίο ταυτιζόταν με τον εξευρωπαϊσμό.

Τα επόμενα χρόνια, μέχρι τη δεκαετία του 1870, οι κοινωνικές ομάδες αναπτύχθηκαν περαιτέρω στο εσωτερικό της αστικής τάξης. Σταδιακά, προστέθηκαν οι ελεύθεροι επιχειρηματίες, οι έμποροι και οι δημόσιοι υπάλληλοι. Το κράτος ήταν ο κύριος χρηματοδότης ή εργοδότης αυτών των ομάδων, γεγονός που καθόριζε την οικονομική τους δυναμικότητα. Ως εκ τούτου, παρά την ανάπτυξη των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, η αστική τάξη στην Ελλάδα αποτελούσε κυρίως έναν εισοδηματικά «συνεχή» στρωματικό χώρο με ρευστές κοινωνικές ομάδες, χωρίς διαφοροποιήσεις στο επίπεδο της κατανάλωσης ή στις οικιστικές συνθήκες.¹⁸² Η εισοδηματική ομοιογένεια της αστικής τάξης συνοδευόταν από ιδεολογική ομοιογένεια. Μέσα σ' αυτό το κοινωνικό πλαίσιο, την περίοδο αυτή, η μόνη ουσιαστική ταξική διαφοροποίηση που διακρινόταν ήταν η διαφοροποίηση μεταξύ των αστών και των αγροτών. Διαφοροποίηση που ετίθετο όχι μόνο σε εισοδηματικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο κοινωνικής ταυτότητας: ο πληθυσμός που συγκεντρωνόταν από τα διάφορα μέρη του ελληνικού χώρου στις πόλεις για να ενταχθεί στα αστικά στρώματα, εγκατέλειπε τον αγροτικό τρόπο ζωής και υιοθετούσε τα πρότυπα της ευρωπαϊκής αστικής ζωής. Η νέα κοινωνική του ταυτότητα δηλωνόταν μέσα από τον εξευρωπαϊσμό του και αποδεικνυόταν με χαρακτηριστικά στοιχεία δυτικής συμπεριφοράς.

Μετά τη δεκαετία του 1870, η ταξική ομοιογένεια που χαρακτήριζε τις δύο πρώτες φάσεις εξέλιξης της αστικής τάξης στην Ελλάδα, έπαψε να υπάρχει και αντικαταστάθηκε από ένα διπολικό στρωματικό σχήμα. Οι διεθνείς εξελίξεις σε συνδυασμό με τις εξελίξεις στην κυβερνητική πολιτική και τη συνεχώς διογκούμενη αστική συγκέντρωση στην Αθήνα

182 Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ. 239-245.

Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος*, ό.π., σελ. 230-239, 255, 257.

Κ. Τσουκαλάς, «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» (1979) στο *Ταξίδι στον Λόγο και την Ιστορία* (Αθήνα: Πλέθρο, 1996), σελ. 83-89.

Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1987), σελ. 94-95.

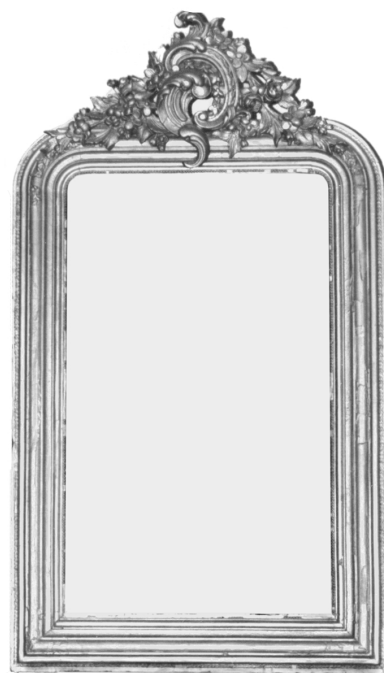
Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Εξάντας, 1978), σελ. 20-23.

Τον εισοδηματικά «συνεχή» χώρο περιγράφει ο Π. Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985), σελ. 103-104, 135, 112-132: Μέχρι το 1860 περίπου, θα πρέπει ο κύκλος των ανθρώπων στα αστικά στρώματα με εισόδημα πάνω από 3 000 το χρόνο να ήταν σχετικά ευρύς, ενώ ελάχιστοι θα ήταν εκείνοι που θα ξεπερνούσαν τις 10 000 δρχ., σε αντιπαράθεση με τους μεσαίους καλλιεργητές και ιδιοκτήτες γης που είχαν μέση ετήσια πρόσοδο 389 και 600 δρχ. αντίστοιχα.

Στην πόλη, ένας χαμηλόμισθος και ένας υψηλά αμειβόμενος μπορεί να διέφεραν ως προς την επαγγελματική τους τάξη αλλά λιγότερο ως προς την κοινωνική. Κατά την εισαγωγή του στη νέα αυτή κοινωνική τάξη, ο Έλληνας αποκτούσε μια θέση υπεροχής με μεγαλύτερη οικονομική εμβέλεια και σταθερή προοπτική, όπου ένας υπάλληλος μπορούσε να συμμετέχει στις δραστηριότητες που αναπτύσσονταν στην πρωτεύουσα μεταξύ των ανακτορικών χορών και των επαγγελματιών σωμάτων, αλλά και σε κάθε είδους αγορά «γαμήλια, χρήματος, αγροτικών προϊόντων».

και στον Πειραιά επέφεραν κοινωνικές αλλαγές οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα ευδιάκριτες κοινωνικές διαστρωματώσεις με σαφείς εισοδηματικές και λειτουργικές διαφοροποιήσεις.¹⁸³ Το γεγονός συντέλεσε στην άρση του «συνεχούς» εισοδηματικού χαρακτήρα των αστικών στρωμάτων, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί κατά την προηγούμενη περίοδο. Στα τέλη του 19ου αιώνα, η ελληνική αστική τάξη παρουσίαζε ένα διπολισμό: αφενός το κράτος και οι ευνοούμενοί του,¹⁸⁴ οι έλληνες μεγαλοαστοί κεφαλαιούχοι, οι οποίοι διαχειρίζονταν πλέον ποσά και αποφάσεις που ξεπερνούσαν την κλίμακα και την εμπειρία της μέχρι τότε αστικής τάξης και αφετέρου τα μεσαία αστικά στρώματα, στα οποία ανήκαν οι ελεύθεροι και ιδιωτικοί επαγγελματίες, οι οποίοι αυξήθηκαν εντυπωσιακά με την ανάπτυξη του εμπορίου, των μεταφορών και των χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων καθώς και οι λιγότεροι αριθμητικά ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι. Παράλληλα άρχισαν να σχηματίζονται τα μικροαστικά στρώματα στα οποία ανήκαν οι επιτηδευματίες, οι κατώτεροι υπάλληλοι και οι υψηλόμισθοι εργάτες, καθώς και τα κατώτερα στρώματα στα οποία ανήκαν οι χαμηλόμισθοι εργάτες.¹⁸⁵

Παρά τη στρωματική διαφοροποίηση που παρατηρήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, η ιδεολογική ομοιογένεια διατηρήθηκε σε σημαντικό βαθμό, καθώς η απότομη στρωματική διαφοροποίηση που εμφανίστηκε, λόγω των συγκυριών, δεν ακολουθήθηκε ταυτόχρονα από διαφοροποιητικές συγκροτήσεις κοινωνικής ιδεολογίας. Υπό την πίεση των διεθνών εξελίξεων, οι δύο πόλοι παρέμεναν ενωμένοι κάτω από το κοινό όραμα της εθνικής προό-

183 Οι εξελίξεις αυτές ήταν αποτέλεσμα των επιπτώσεων της διεθνούς οικονομικής κρίσης της περιόδου 1873-79 στον ελληνικό χώρο, όπως ήταν η εισροή κεφαλαίων στην Ελλάδα και η ανάλογη διαμόρφωση της κρατικής πολιτικής για τη διαχείρισή τους, η ανάπτυξη του προστατευτισμού της παραγωγής και της τοπικής αγοράς, καθώς και το κύμα παλιννόστησης των Ελλήνων της Διασποράς, που συνεπαγόταν τη μεταφορά των δραστηριοτήτων τους στην Ελλάδα.

184 Ενώ ως την περίοδο 1873-79 το κράτος είχε λειτουργήσει ως κύριος εργοδότης και διανομέας του εθνικού πλούτου, την περίοδο αυτή απέκτησε επιχειρηματική αντίληψη, γεγονός που ανάγκασε μεγάλο τμήμα της αστικής τάξης να αναπτυχθεί ανεξάρτητα, να ορίσει δικούς της στόχους και, ως εκ τούτου, ιδεολογική ταυτότητα. Ως επιχειρηματίας, το κράτος άρχισε να δίνει παραγγελίες σε ιδιωτικές εταιρείες, αναλάμβανε το ίδιο επιχειρήσεις, δημόσια έργα, επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, και με την πολιτική του προστατευτισμού επέλεγε τη μερίδα των πολιτών που θα ευνοούσε.

185 Η στρωματική διαφοροποίηση εκφράστηκε και στην πολιτική ζωή της χώρας με τις κυβερνήσεις Χ. Τρικούπη και Θ. Δεληγιάννη. Ο Τρικούπης οραματιζόταν τον εκσυγχρονισμό και την επιχειρηματική ανάπτυξη της χώρας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τάχθηκε υπέρ των συμφερόντων της μεγαλοαστικής κεφαλαιοκρατικής τάξης, πρέσβευσε τη χαλάρωση των ασφυκτικών σχέσεων μεταξύ ιδιωτών και κράτους υποστηρίζοντας την πορεία προς έναν οικονομικό φιλελευθερισμό. Πίστευε ότι το όραμα της κοινωνικής ανάπτυξης μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσα από τον εξευρωπαϊσμό, ο οποίος μέσα στο περιβάλλον που είχαν διαμορφώσει οι διεθνείς οικονομικές συνθήκες με τη στροφή των επενδύσεων στην Ελλάδα είχε αρχίσει να εμφανίζεται ως εφικτή δυνατότητα, και ακολούθησε εξωστρεφή πολιτική. Γύρω του συσπειρώθηκαν οι κύκλοι του ξένου

δου, ένα όραμα που τους έκανε ευεπηρεάστους στις ευρωπαϊκές ιδέες. Όσον αφορά στους μεγαλοαστούς, αυτοί συνειδητά στρέφονταν προς τον εξευρωπαϊσμό είτε επειδή, στο όνομα της επιχειρηματικής και κατ' επέκταση της εθνικής ανάπτυξης, ταυτίζονταν με την Ευρώπη, είτε για να διαχωρίσουν τη θέση τους από τα άλλα κοινωνικά στρώματα. Στην περίοδο 1880-90, η μόνιμη εγκατάσταση Ελλήνων της Διασποράς στην Αθήνα δημιούργησε συγκεκριμένη κοινωνική ελίτ με καταναλωτική δύναμη και πρόθεση να διαχωρίσει τον εαυτό της από τον ευρύτερο πληθυσμό. Η κοινωνία αυτή, πριν από την εγκατάστασή της στην Ελλάδα, είχε την εμπειρία διαβίωσης σε κοσμοπολίτικες περιοχές όπως της Αλεξάνδρειας, της Σμύρνης, της Κωνσταντινούπολης ή και σε άλλες πόλεις των Βαλκανίων και της Ευρώπης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η άφιξή τους στην Ελλάδα συνοδεύτηκε από αντίστοιχη εισαγωγή κοσμοπολίτικων και «εξευρωπαϊσμένων» εθίμων. Οι χώροι συνεύρεσης που ιδρύθηκαν για να στεγάσουν τις κοινωνικές εκδηλώσεις τους και να τους διαχωρίσουν από το ευρύτερο κοινό, διακοσμούνταν με ό,τι πιο σύγχρονο χαρακτήριζε την Ευρώπη εκείνη την εποχή.¹⁸⁶

Τα εξευρωπαϊσμένα αισθητικά πρότυπα των μεγαλοαστών κυριαρχούσαν περιβεβλημένα μέσα στην αίγλη της οικονομικής τους υπεροχής. Τα μεγαλοαστικά πρότυπα ακολουθούσαν και οι μεσοαστοί χωρίς καμία αντίσταση. Η κυριαρχία της ιδεολογίας των μεγαλοαστών, μιας ιδεολογίας εξευρωπαϊσμού που συμβάδιζε και με το όραμα των μεσοαστικών στρωμάτων, έδωσε στο σύνολο των καταναλωτών της χώρας μια αισθητική ομοιογένεια στην οποία επικρατούσαν οι ευρωπαϊκές τάσεις. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον όλα τα πολιτισμικά προϊόντα της ελληνικής κοινωνίας, όπως αυτή σκιαγραφήθηκε παραπάνω, εδραίωναν ουσιαστικά την ευρωπαϊκή υπεροχή.

κεφαλαίου και των Ελλήνων της Διασποράς. Στην άλλη πλευρά αυτής της κοινωνικής πλάστιγγας βρισκόταν ο εσωστρεφής Δεληγιάννης, ο οποίος υποστήριζε την ανάπτυξη της χώρας μέσα από τον «κοινωνικό ολοκληρωτισμό». Ο Δεληγιάννης υποστήριζε την ανάπτυξη των δημοσιούπαλληλικών στρωμάτων, των πολιτικών και του στρατού και συσπείρωνε γύρω του τα μεσαία αστικά και μικροαστικά στρώματα.

Σ. Μαρκεζίνης, ό.π., τ. 2, ενότητα II

Χ. Αγριαντώνη, ό.π., σελ. 265.

Κ. Βεργόπουλος, ό.π., σελ. 15-19, 24-25.

Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σελ. 200, όπου αναφέρει ότι, στην περίοδο 1880-85, η αναλογία των ελληνικών υπηρεσιών, συγκρινόμενη με τον πληθυσμό που απασχολείται στο δευτερογενή τομέα, φέρει την Ελλάδα να είναι επικεφαλής όλων των μεγάλων βιομηχανοποιημένων χωρών της Ευρώπης.

186 Βλ. Σ. Μαρκεζίνης, ό.π., τ. I, σελ. 232, όπου περιγράφεται γλαφυρά το κλίμα που επικρατούσε στην κοινωνία της Αθήνας και αναφέρονται αποσπάσματα άρθρων του G. Deschamps, δημοσιευμένα στο περιοδικό *Εστία*, 1892: «...Πας νέος Αθηναίος, σεβόμενος εαυτόν, φροντίζει να εφοδιασθεί, αρχομένου του χειμῶνος, με δύο απαραίτητα πράγματα: εν φράκο και μιαν συνδρομήν εις του χοροδιδασκάλου... Οι τραπεζίται της οδού Σταδίου, οίτινες έχουν σαλόνια ανοικτά, φιλοτιμούνται ν' αντιγράψωσι πιστῶς τον διάκοσμον, την περιβολήν και τα άλλα γνωρίσματα των παρισινών χορών. Όπως διαφωτίσωσι την Ευρώπην περί των κομφών τρόπων της αθηναϊκής αριστοκρατίας, καλούσι τους επισήμους αλλοδαπούς, τους μηχανικούς της ξένης αποστολής, τους εταίρους των ξένων Σχολών...».

Ένα βασικό πολιτισμικό προϊόν της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο ταυτόχρονα ήταν και πολιτισμικός φορέας, ήταν η παιδεία. Η ελληνική παιδεία ήταν και αυτή μέσο προώθησης των ευρωπαϊκών προτύπων.

Στην ελληνική κοινωνία, η παιδεία ήταν το βασικό μέσο κοινωνικής ανέλιξης. Βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογικής συγκρότησης των εκπαιδευτικών μηχανισμών της παιδείας ήταν ο θαυμασμός για τη Δύση.¹⁸⁷ Η γνώση ξένων γλωσσών και, ακόμα περισσότερο, η μόρφωση στο εξωτερικό ήταν ενδείξεις ανώτερης κοινωνικής προέλευσης και εγγυούνταν την υπεροχή των γνώσεων. Η πνευματική ελίτ της χώρας που διαμόρφωνε τα αισθητικά ρεύματα ή τα άτομα με καλλιτεχνικές φιλοδοξίες και αναζητήσεις συχνά έβρισκαν καταφύγιο στο εξωτερικό. Δεν είναι τυχαίο ότι οι δύο βασικές σχολές τέχνης που δημιουργήθηκαν και άσκησαν ουσιαστική επιρροή στα καλλιτεχνικά θέματα στην Ελλάδα, η «Σχολή του Μονάχου» και η «Σχολή των Παρισίων», σχηματίστηκαν στο εξωτερικό από Έλληνες που είχαν εγκατασταθεί εκεί.

Ανάλογα, το σύστημα που ακολουθούσε η τεχνική εκπαίδευση, και πιο συγκεκριμένα ο μαθητευόμενος επιπλοποιός, ενθάρρυνε ουσιαστικά τη μίμηση των ευρωπαϊκών προτύπων. Οι πρώτοι τεχνίτες που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα ήταν ξένης προέλευσης ή Έλληνες που είχαν εκπαιδευτεί με ξένα πρότυπα στη χώρα ή στο εξωτερικό. Στα επόμενα χρόνια η εκπαιδευτική μέθοδος που εφαρμόστηκε, είτε μέσα στις επίσημες σχολές του κράτους, είτε στα ιδρύματα, βασιζόταν σε ευρωπαϊκά πρότυπα.¹⁸⁸

Μέσα στα πλαίσια της εφαρμογής των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων στα εκπαιδευτικά προγράμματα της «Σχολής των Τεχνών» και των άλλων κοινωνικών ιδρυμάτων που λειτουργούσαν ως τεχνικές σχολές, περιλαμβανόταν η διδασκαλία του μαθήματος του σχεδίου, το οποίο παρείχε στους έλληνες τεχνίτες την ανάπτυξη της αναλυτικής και κριτικής σκέψης. Αν όμως το σχέδιο είναι το απαραίτητο εργαλείο για την αναλυτική, συνθετική και ελεγκτική διαδικασία του σχεδιασμού, η διδασκαλία του μαθήματος γινόταν ως επί το πλείστον μέσα σε συντηρητικό κλίμα που δεν επέτρεπε αναζητήσεις και εξελίξεις. Έτσι, οι μαθητευόμενοι επιπλοποιοί αποκτούσαν και εξέλιξαν κυρίως το σχέδιο ως εργαλείο «μίμησης».

Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η πολιτισμική επικράτηση της Αθήνας που προωθούσε τα ευρωπαϊκά πρότυπα, καθώς σε αυτήν συγκεντρώθηκαν και αναπτύχθηκαν οι παραγωγικές μονάδες και οι φορείς εκμάθησης της τέχνης. Με τη γεωγραφική συγκέντρωση των τεχνιτών στο ομοιογενές και «εξευρωπαϊσμένο» πολιτισμικό περιβάλλον της Αθήνας ή των άλλων μεγάλων αστικών κέντρων της Ελλάδας που ακολουθούσαν το πρότυπο της πρωτεύουσας, εξομοιώνονταν οι ιδιαίτερες πολιτισμικές καταβολές που έφεραν μαζί τους οι τεχνίτες, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί σύμφωνα με τις συνθήκες ανάπτυξης του κάθε σημείου του ελληνικού χώρου από όπου προέρχονταν.

187 Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π. σελ. 555-556, 561-567: Στη διδακτική ύλη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης το μάθημα των γαλλικών, ως «διεθνούς» γλώσσας, κατέχει ιδιαίτερη θέση και διδάσκεται περισσότερες ώρες από ό,τι τα νέα ελληνικά, η ιστορία ή τα θετικά μαθήματα. Επιπλέον δε, υπήρχαν προτάσεις για αύξηση της διδασκαλίας των ξένων γλωσσών (γερμανικά, ιταλικά) που θα ανταποκρίνονταν καλύτερα στις ανάγκες των Ελλήνων στο πλαίσιο των εμπορικών και μεταναστευτικών λειτουργιών.

188 Κ. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, ό.π., σελ. 24. Η «Κυριακών Σχολή των Τεχνών» οργανώθηκε από τον von Zentner με υπόδειγμα την «Οικοδομική Σχολή του Μονάχου» και το Τεχνικό Σχολείο «La Martinière» της Λυών. Οι αρχιτεχνίτες που φοίτησαν στη σχολή εισήχθησαν στη βαυαρική αισθητική μέσω των βαυαρών καθηγητών της σχολής.

Τελικά, μέσα σε αυτό το περιβάλλον, τόσο οι σχολές και τα ιδρύματα όσο και η μαθητεία στα εργαστήρια παρείχαν ομοιογενή μόρφωση στους τεχνίτες είτε σε αισθητικά είτε σε τεχνικά θέματα. Η ομοιογένεια των ελλήνων τεχνιτών εκφράστηκε με αισθητικές επιλογές και κριτήρια που ακολουθούσαν κατά πόδας τις ευρωπαϊκές τάσεις.

Μεταξύ των διαφόρων πολιτισμικών φορέων, ο θεσμός των εκθέσεων είχε μεγάλη απήχηση στην εδραίωση της ευρωπαϊκής αισθητικής άποψης στο ευρύτερο κοινό. Η συμμετοχή στις ξένες αλλά και στις τοπικές εκθέσεις χρησιμοποιήθηκε συχνά από τους παραγωγούς ως μέσο προβολής και πάντοτε αναφερόταν από δημοσιογράφους και κριτικούς, γεγονός που μαρτυρά τη βαρύτητα του θεσμού στη διαμόρφωση της γνώμης του καταναλωτικού κοινού. Τα «Ολύμπια» ανέδειξαν τη δουλειά σημαντικού αριθμού επιπλοποιών της Αθήνας οι οποίοι καθόρισαν την αισθητική τάση στην πόλη προσφέροντας τα πρότυπα στους άλλους επιπλοποιούς. Δυστυχώς όμως, παρ' όλες τις προσπάθειες των οργανωτικών φορέων, οι τοπικές εκθέσεις δεν κατόρθωσαν να εξελιχθούν σε κέντρα προβολής πρωτοποριακών τάσεων και απλώς με την πολιτισμική τους ισχύ εδραίωναν τα ευρωπαϊκά ιδεώδη.

Εξάλλου, οι ευρωπαϊκές τάσεις περνούσαν στο κοινό μέσα από άρθρα στα περιοδικά και τις διαφημίσεις ή τις προθήκες των καταστημάτων των εμπόρων. Με υψηλό ποσοστό μόρφωσης, οι έλληνες καταναλωτές μπορούσαν να παρακολουθούν τον ξένο τύπο και να ενημερώνονται για τις αισθητικές τάσεις στην Ευρώπη. Ο ελληνικός τύπος, πιστός στις απαιτήσεις του κοινού και κρίνοντας ότι δεν υπήρχε σημαντική πολιτισμική παραγωγή μέσα στη χώρα, μετέφερε και αυτός τα ευρωπαϊκά μηνύματα με χρονική όμως υστέρηση και χωρίς σε βάθος ανάλυση συγκριτικά με τα αντίστοιχα ξένα περιοδικά. Αντίθετα με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες και την Αμερική, περιοδικά εξειδικευμένα σε θέματα επίπλου και διακόσμησης δεν κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα. Τα καλλιτεχνικά περιοδικά αγνοούσαν το θέμα. Τα γυναικεία περιοδικά που εμφανίστηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα, όπως το *Ημερολόγιον της Φιλοκάλου Πηνελόπης* (1887) και ο *Νεωτερισμός* (ή *La Nouveauté Mondaine*, 1909), σποραδικά μόνο ασχολούνταν με θέματα διακόσμησης και παρουσίαζαν οπτικό υλικό.

Η παραγωγική τάξη, μολονότι είχε τη δυνατότητα με το επιχείρημα του ανταγωνισμού να αναπτύξει διαφοροποιητικές τάσεις, δεν επέβαλε κάποια αλλαγή παρά συνέβαλε και αυτή στην εδραίωση των ευρωπαϊκών τάσεων. Ο ρόλος που διαδραμάτισε ήταν διπλός. Αφενός μεν, οι μεγάλοι παραγωγοί συνέβαλαν έμμεσα, με την παρουσία του δικού τους παραδείγματος ως ανώτερη κοινωνική και καταναλωτική τάξη που ακολουθούσε την ευρωπαϊκή αισθητική. Αφετέρου, σε ένα ευρύτερο επίπεδο, το οποίο συμπεριλάμβανε όλους τους παραγωγούς ανεξαρτήτως μεγέθους, η παραγωγική τάξη συνέβαλε άμεσα στην προώθηση των ευρωπαϊκών τάσεων στην ελληνική αγορά μέσα στα πλαίσια παραγωγής προϊόντων τα οποία δεν ενείχαν οικονομικό κίνδυνο.¹⁸⁹

189 Κ. Βεργόπουλος, «Εισαγωγή στη μελέτη της νεοελληνικής οικονομίας» στο *Ελλάδα, ιστορία και πολιτισμός*, ό.π., σελ. 13-15.

...Ο Έλληνας αστός προσδιορίζεται περισσότερο από τις καταναλωτικές δομές του παρά από το ρόλο του στην καταναλωτική διαδικασία. Τόσο το κεφάλαιο όσο και το κέρδος έχουν κυρίως εισοδηματικό χαρακτήρα και πολύ λιγότερο επιχειρηματικό...

Από την πλευρά του έλληνα καταναλωτή, πιέσεις για νεωτερισμούς και ιδιαίτερες αισθητικές αναζητήσεις δεν υπήρχαν. Αρχικά, καθώς η αγορά ήταν συνεχώς αναπτυσσόμενη και δεν μπορούσε να κορεστεί από την εσωτερική παραγωγή, δεν υπήρχαν σοβαρά επενδυτικά συμφέροντα στον παραγωγικό τομέα τα οποία να διακυβεύονταν και ως εκ τούτου να απαιτούσαν, όπως στις μεγάλες βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης, την εφαρμογή μηχανισμών αντιμετώπισης ενός ανταγωνισμού, όπως θα ήταν μια ιδιαίτερη μέριμνα για το σχεδιασμό και την αισθητική του προϊόντος.

Εξάλλου, με τα δεδομένα που προσέφερε η ελληνική γη, ελάχιστα επηρέαζε την εκλογή είτε του παραγωγού είτε του καταναλωτή. Όσον αφορά στην παραγωγή επίπλων, η λιγοστή πρώτη ύλη, τα προβλήματα εκμετάλλευσης του δασικού πλούτου και η έλλειψη ορεινών αμαξιτών οδών δεν επέτρεπαν τη δημιουργία και άνθηση τοπικών κέντρων παραγωγής που θα μπορούσαν να εξελίξουν επώνυμα προϊόντα και τοπικά στιλ, τα οποία θα επιβάλλονταν έναντι των ευρωπαϊκών.

Με δεδομένες τις συνθήκες της ελληνικής κατανάλωσης, της τεχνογνωσίας και των πρώτων υλών, κύριο κριτήριο απέμενε το ασφαλές κέρδος. Σταδιακά, ο ανταγωνισμός με τα ευρωπαϊκά εισαγόμενα προϊόντα, που είχαν εδραιωμένη φήμη ως ποιοτικά και αισθητικά ανώτερα, ανάγκαζε και τους πιο δυναμικούς παραγωγούς να περιορίσουν τη δραστηριότητά τους στην παραγωγή προϊόντων που η κατανάλωσή τους στη χώρα ήταν εξασφαλισμένη. Έτσι, τα ευρωπαϊκά πρότυπα παρέμεναν ισχυρά.

Συχνά, οι ίδιοι οι παραγωγοί χρησιμοποιούσαν ως μέσο προβολής και προώθησης των προϊόντων τους τη σύγκριση με τα ευρωπαϊκά. Στις διαφημίσεις των προϊόντων τους χρησιμοποιούσαν τη φράση «όμοια με τα ευρωπαϊκά», ενώ στο λογότυπο των καταστάσεων των παραγγελιών και των τιμολογίων χρησιμοποιούσαν ξένη ορολογία για να προσδώσουν κύρος στα προϊόντα τους.

Επίπλωση του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους, τέλη 19ου αιώνα. Έπιπλο εκλεκτικής σύνθεσης κλασικών και αναγεννησιακών μοτίβων. Μέσα από τα μοτίβα αυτά γίνεται προσπάθεια συμβολικής απόδοσης ελληνοπρεπούς ύφους.

